

УДК 930.2:316.26

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ У РЕАЛЬНОМУ ВИМІРІ (ПРО ПРИРОДУ КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ)

Досліджено природу комуносоціалізму та наслідки його впровадження в країнах Східної Європи у ХХ ст. Автор стверджує, що впродовж віків існувала традиційна держава, в якій сувереном був монарх. Під час буржуазних революцій виникли конституційні монархії або республіки, в яких носіями суверенітету вже були громадяни. Після Першої світової війни з'явилися тоталітарні держави, в яких народжена в суспільстві певна політична сила узурпувала владу і позбавляла громадян суверенності. Ленінська формула влади породила новий тип держави, яка не тільки позбавила громадян суверенітету, але й злилася із суспільством в єдине ціле. На думку автора, державосуспільство може відмовитися від комуністичного камуфляжу, як у сучасній Росії, або продовжити використовувати його після переходу до ринкової економіки, як у Китаї, але система влади в цих країнах позбавлена елементів демократії, а тому небезпечна для решти людства.

Ключові слова: марксизм-ленінізм, комуносоціалізм, СРСР, диктатура пролетаріату.

Ревізія радянського минулого відбувається у багатьох напрямках. Все більшій кількості людей, які народилися і прожили велику частину життя за радянської влади, стає зрозумілим, що вони – вихідці зі спотвореного світу. Створений упродовж трьох поколінь за лекалами марксизму-ленінізму світ був реальним, але штучним.

Усталеною, хоч і помилковою, є думка про те, що більшовики на чолі зі своїм вождем В. Ленінінм бажали реалізувати утопічні ідеї “Маніфесту Комуністичної партії” (1847) К. Маркса і Ф. Енгельса. Фундаментальна праця М. Геллера і О. Некрича про історію радянської держави, яку видали у Великій Британії, Франції та Росії і яка користувалася незмінним успіхом, так і називається: “Утопія при владі”.

Передусім усталимо термінологію. Радянські історіографи стверджували, що породжений марксизмом-ленінізмом соціально-економічний і суспільно-політичний лад – це соціалізм. Під соціалізмом розуміли першу фазу комунізму з розподілом матеріальних благ за працею, яку протиставляли “світлому майбутньому” – власне комунізму з розподілом благ за потребами. Треба пам'ятати, що між обґрунтуванням комунізму як недалекого майбутнього всього людства, яке містилося у “Маніфесті Комуністичної партії”, і його поділом на дві фази з принципово різним розподілом матеріальних благ була велика відстань у часі – 44 роки. Ніколи не відмовляючись від висунутих у цій брошурі положень, основоположники марксизму після європейських революцій 1848–1849 рр. зосередилися на вивченні

сучасного їм суспільства, яке назвали буржуазним. К. Маркс повернувся до проблематики комунізму тільки в “Критиці Готської програми” (1875 р.), але за його життя цей твір залишався неопублікованим. Ф. Енгельс надрукував його в 1891 р.

Коли гіпотетичний комунізм був поділений на дві фази за ознакою розподілу матеріальних благ (за працею або за потребами), виникла необхідність дати назву першій фазі. Маркс назвав цю фазу популярним на той час серед інтелектуалів терміном “соціалізм”. Услід за Марксом радянські пропагандисти епохи “застою” поділили першу фазу на дві – соціалізм і розвинутий соціалізм, оскільки розподіл благ за потребами завжди залишався за обрієм. Унаслідок іменування першої фази комунізму соціалізмом у слововжитку виникли проблеми. Щоб розпізнати інші типи соціалізму, які не мали нічого спільного з радянським, доводилося доповнювати назву епітетом. Як інакше можна було б відрізнити шведський або французький соціалізм від радянського? Проблеми не існувало тільки з націонал-соціалізмом, де епітет вбудовано в термін. Отже, радянський соціалізм заслуговує на особливе ім’я – комуносоціалізм.

У радянській історіографії “Маніфест Комуністичної партії” вважали зразковим твором революційного марксизму і квінтесенцією наукового комунізму. Основоположники марксизму назвали свій комунізм науковим, протиставляючи його попередникам – соціалістам-утопістам: Т. Мору, Т. Мюнцеру, Т. Кампанеллі, А. Сен-Сімону, Ш. Фур’є, Р. Оуену та ін. Подивімося, однак, наскільки Марксів комунізм можна вважати науковим.

У “Маніфесті Комуністичної партії” обґрунтовано таку головну ідею: робітничий клас у процесі пролетарської революції перетворює приватну власність на загальнонародну. Щодо суті комунізму як соціально-економічного ладу основоположники марксизму були категоричні: “комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності”¹.

Суспільно-політичну основу комунізму “Маніфест” трактував не менш категорично: пролетаріат встановлює диктатуру і знищує буржуазію як клас, а разом з нею – експлуатацію людини людиною.

Ніколи не відмовляючись від висунутих у “Маніфесті” положень, основоположники марксизму зосередилися після європейських революцій 1848–1849 рр. на вивченні сучасного їм суспільства, яке назвали буржуазним. У “Капіталі” К. Маркс сформулював фундаментальний постулат, який заперечував волюнтаристські заклики “Маніфесту”: “суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами”².

Європейські соціалісти, які вважали себе марксистами, переконувалися в тому, що краще рухатися в напрямку узгодження інтересів праці й капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Вони відмовлялися бачити у класовій боротьбі рушійну силу прогресу, прагнули демократизувати сучасне їм суспільство, а тому назвалися соціал-демократами. Не полемізуючи з основоположниками марксизму, один із чільних представників молодого покоління соціал-демократів Е. Бернштейн вказав: “Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 4. – С. 422.

² Там само. – Т. 23. – С. 12.

завичай називають “кінцевою метою соціалізму”. Ця *мета*, чим би вона не була, для мене – ніщо, рух – це все”³.

Справді, важко уявити собі реалізацію кінцевої мети революційного марксизму, тобто комунізм з розподілом благ за потребами. Так само, як знаряддя для її реалізації – диктатуру пролетаріату і перетворення приватної власності на загальнонародну. Основоположники марксизму не усвідомлювали достатньо чітко, що людські спільноти поділяються на принципово різні типи: безструктурні (народ, нація, суспільство, клас) і структурні (держава, партія, церква тощо). Можна було скільки завгодно закликати до націоналізації або усуспільнення приватної власності, але це не означало, що засоби виробництва перейдуть в руки нації, суспільства, класу. Ці спільноти не мали внутрішньої структури з ієрархічною підпорядкованістю, тобто “рук”. Можна було закликати до встановлення диктатури пролетаріату, але диктатурою міг скористатися не робітничий клас, а тільки ієрархізована спільнота – держава або партія.

У Російській імперії напередодні революції 1905 р. марксистки поділялися на легальних, які бачили можливість співпраці з самодержавним ладом, і нелегальних, які об’єднувалися в Російській соціал-демократичній робітничій партії. Під час утворення ця партія розкололася на меншовиків, які поділяли погляди західно-європейської соціал-демократії, і більшовиків, які стояли на позиціях марксизму доби “Маніфесту Комуністичної партії”.

Прибувши з еміграції в Петроград у квітні 1917 р., В. Ленін спочатку із броньовика перед натовпом, а потім на двох зборах оприлюднив свою програму. 20 квітня більшовицька газета “Правда” надрукувала її зміст, який увійшов в історію як “Квітневі тези”. В них було виголошено гасло “Вся влада – Радам!”, висунуто вимогу будувати державу-комуни і сформульовано пропозицію назвати більшовиків не соціал-демократами, а комуністами, щоб навіть за назвою відділитися від європейської та російської соціал-демократії. Ця остання пропозиція пояснень не потребує. Щоб зрозуміти, як Ленін ставився до рад (одразу можна зазначити: з пошаною, бо завжди писав це слово з великої літери) і що він мав на увазі під уперше використаним терміном “державо-комуна”, треба повернутися в часи, коли було створено партію більшовиків.

По-перше, Ленін називав робітничий клас “класом у собі”, який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у “клас для себе”, тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з подальшою “експропріацією експропріаторів”, могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, якою керуватиме різночинна інтелігенція. Але поділу пролетарів на “клас у собі” і “клас для себе” в марксизмі не існувало. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях російських народників.

По-друге, Ленін називав пролетарським авангардом тільки власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за однопартійцями-меншовиками. Хто мав керувати партією комуністів, а через партію – державою-комуною? Відповідь була однозначною: вожді! На відміну від наявних партій, в основу побудови партії комуністів-більшовиків

³ Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – Москва, 1985. – С. 37.

покладали принцип “демократичного централізму”. У цьому словосполученні не було навіть атома демократії в усталеному значенні терміна – таке значення відкидали як “буржуазну демократію”. Партійна маса мусила беззастережно коритися вождям. Ленін не випадково характеризував випестувану організацію революціонерів (стосовно самодержавства більшовики справді були революціонерами) “партією нового типу”. Вона мусила бути інструментом в руках вождів, готових розпочати експропріацію суспільства після придушення демократичної Російської революції.

На відміну від революцій XVII–XIX ст., які були буржуазними, у російських революціях 1905 і 1917 рр. провідну роль відігравали ради – органи революційної самоорганізації народних низів. У листопаді 1905 р. Ленін написав статтю “Наші завдання і Ради робітничих депутатів”, в якій знаходимо нібито дивні тези. По-перше, він не бачив доцільності в тому, щоб Рада (тобто Петербурзька рада робітничих депутатів) “примикала цілком до однієї якої-небудь партії”. По-друге, вважав “недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії”. Водночас вождь закликав розглядати Раду робітничих депутатів як зародок революційного уряду всієї Росії або вважав, що Рада мусить (що те саме, лише в іншій формі) створити революційний уряд⁴.

Коли зіставити цю статтю з діями Леніна під час революції 1917 р., то виявляється, що він не мав наміру відсторонити в 1905 р. свою партію від Петербурзької ради, готової стати урядом. Ленін зробив відкриття цивілізаційного значення: винайшов формулу влади, яка поєднувала в єдине ціле безструктурні спільноти (народ, суспільство, клас) із структурною – державою-комуною. Таке поєднання перетворювало утопічні завдання “Маніфесту Комуністичної партії” на реалістичні.

Втілення в житті цієї формули влади вимагало організаційно відділити ради від більшовицької партії, але забезпечити її цілковитий контроль за урядом, який ради створили. Це означало, що більшовики мусили витіснити з рад інші партії і наповнити їх собою та прихильними до них безпартійними депутатами. Партія більшовиків починала тоді існувати у двох іпостасях: як політична партія, що здійснювала під гаслом диктатури пролетаріату власну диктатуру, а точніше, оскільки ґрунтувалася на засадах “демократичного централізму”, – диктатуру вождів, і як ради, які обирало населення і які мали повноцінні управлінські функції, але в умовах диктатури вождів були позбавлені політичного значення. Це справді геніальне рішення: створити владу, пов’язану з народними масами й одночасно – незалежну від волевиявлення мас. Потрібно було лише витіснити з рад інші партії, а потім організовувати для населення вибори без вибору.

Винайдена формула передбачала створення в державі-комуні, яку згодом стали називати радянською державою, двох окремих вертикалей влади – партійної і радянської. Уже в грудні 1917 року з’явилася допоміжна вертикаль як матеріалізація диктатури вождів – органи державної безпеки. В умовах багатонаціональності країни наявність двох вертикалей влади виявилася особливо корисною. Радянська лінія давала змогу створювати національні республіки, деякі з них – навіть із незалежним статусом, а відповідно до партійної лінії країна залишалася унітарною з максимально високим ступенем централізації влади.

⁴ *Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 12. – С. 56–57.*

Партійна вертикаль у розбудованому вигляді вклинювалася в народну товщу багатомільйонними структурами – самою партією, що існувала монополюю, комсомолом, жіночими радами і радами ветеранів, піонерськими і жовтеньськими організаціями. Радянська вертикаль пронизувала народну товщу сотнями тисяч депутатів рад різного рівня, мільйонами радянських службовців, мільйонними профспілками і безліччю громадських організацій. Вертикаль державної безпеки входила в населення сотнями тисяч оперативних працівників і мільйонами навербованих примусово або добровільно сексотів (секретних сотрудників). Всі організації ґрунтувалися на засадах “демократичного централізму”. Будовані за горизонтальними зв’язками організації були ліквідовані, щоб запобігти формуванню незалежного від держави громадянського суспільства (вони почали з’являтися тільки в роки горбачовської “перебудови” як неформальні організації).

В радянські часи державу небезпідставно називали робітничо-селянською. Вона не нависала над суспільством, подібно іншим типам держав, а “всмоктувала” його в свої оболонки, вгризалася в товщу суспільства вертикалізованими структурами, намертво з’єднувалася з ним, розміщуючи свій кістяк в аморфному середовищі атомізованих громадян. Унаслідок цього суспільство вперше в історії людства ставало структурованою спільнотою – але з чужим, імплантованим в нього кістяком. Власне, цей кістяк не був для нього зовсім чужим. Адже суспільство залишалось живим організмом і впливало на функціонування державного апарату. До того ж, апарат формували з кадрів, які надходили з народних низів. Можна знайти незліченну кількість фактів, які засвідчували турботу радянської влади про людей і самовіддану працю державних службовців на своїх посадах. Але можна знайти й велику кількість фактів, коли держава поверталася до народу своїм середньовічно-жорстоким обличчям – аж до геноциду. Адже вожді, які поневолили і “партію нового типу”, і народ, здобули можливість завдяки ленінській формулі влади робити з країною все, що заманеться, включно з організацією всенародних рухів (войовничих безвірників, за ліквідацію неписьменності, за освоєння нової техніки, стахановського і т. ін.).

Отже, поняття “марксизм-ленінізм” в реальній дійсності не існує. Ленінська формула влади не мала нічого спільного з революційним марксизмом доби “Маніфесту Комуністичної партії”. Марксистську ідеологію Ленін використовував для побудови потужної держави нового типу. Комунізм із розподілом матеріальних благ за потребами, загальнонародна власність і диктатура пролетаріату були цілком утопічними поняттями, вождь більшовиків уживав їх лише з пропагандистською метою. Він одягав більшовиків у тогу комуністів, щоб ідеологічно обґрунтувати експропріацію суспільства створеною ними державою-комуною й тим самим доповнити політичну диктатуру диктатурою економічною. Обплутуючи суспільство подвійною диктатурою азіатського типу, яка не поступалася самодержавній владі царів, В. Ленін маскувався марксистським терміном диктатури пролетаріату, але так уявляв собі її суть: “Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”⁵. Вождь навіть дозволяв собі самовпевнено похизуватися розгоном Установчих зборів, протиставляючи так звану “диктатуру пролетаріату”

⁵ *Ленін В. І. Повне зібр. тв. – Т. 41. – С. 364.*

виробленій під час буржуазних революцій XVII–XIX ст. ідеї демократії: “Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими і меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього XIX століття, той – безнадійний ідіот”⁶.

Коли В. Ленін повернувся в революційну Росію з еміграції, він побачив, що на ради солдатських та робітничих депутатів вирішальною мірою впливали партії соціалістів-революціонерів і соціал-демократів-меншовиків. Кількість рад, якими опанували тоді більшовики, була мізерною. Але він бачив й інше: конкуренти більшовиків у радах старалися пригасити екстремістські вимоги народних низів і налагодити співробітництво з буржуазними партіями Державної Думи, які утворювали Тимчасовий уряд і намагалися спрямувати революційний процес на шлях організації демократичних виборів в Установчі збори. Варто було підхопити радянські гасла, щоб покінчити із впливом есерів та меншовиків у радах. Тому Ленін заявив, що в країні двовладдя, з яким треба покінчити, передавши всю владу радам. Насправді двовладдя не було, оскільки соціалісти контролювали ради й одночасно входили до складу Тимчасового уряду. Однак саме через те, що вони увійшли до уряду, їхня популярність у масах швидко знижувалась, адже країна переживала революційну кризу в умовах війни. На безперервних перевиборах рад більшовицькі делегати завдяки нестримному популізму поступово витіснили представників соціалістичних партій. Підхоплені більшовиками радянські гасла сприяли стрімкому зростанню їхніх лав і більшовизації рад, унаслідок чого в країні справді почало формуватися двовладдя, яке супроводжували анархія й хаос. Жовтневий переворот став останньою крапкою в цьому процесі.

Більшовицький переворот в радянські часи йменували Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Святкування її відбувалося впродовж двох вільних від праці днів 7 і 8 листопада (зрозуміло, за григоріанським календарем). Тепер, мабуть, будемо звикати до твердження, що це був контрреволюційний переворот лівих сил, після якого революційний процес пішов на спад. Переворот виявився успішним унаслідок того, що більшовики використали “втемну” (за термінологією чекістів) наймогутнішу рушійну силу Російської революції – солдатські та робітничі ради. Утім, ленінська партія мусила відмовитися від власної інтерпретації гасла “Землю – селянам!” (реорганізації поміщицьких маєтків у радянські господарства – радгоспи) і взяти на озброєння есерівське, а точніше – селянське гасло зрівняльного перерозподілу орних земель (“чорного переділу”). Це був відступ від програми узурпації приватної власності державою-комуною на тривалий строк – аж до 1930 року, коли розпочалася суцільна колективізація сільського господарства. Відступ став необхідним, тому що вожді більшовиків повинні були перетягти на свій бік солдатські ради, які складалися із селян, тобто наймогутнішу революційну силу. В умовах світової війни селянська маса вже не була упослідженою й неорганізованою. Царизм мобілізував в армію мільйони селян, озброїв їх та об’єднав у полки й дивізії.

Обмежуватися тільки твердженням про контрреволюційний характер жовтневого перевороту не можна. Це був один із найвагоміших епізодів Російської революції, в якому так само, як у поваленні самодержавства і придушенні корніловського

⁶ Там само. – Т. 39. – С. 198.

путчу, відіграли вирішальну роль ради солдатських депутатів. Більшовики провалилися до влади з-за спини народних мас, якими вони маніпулювали. Переворот був радянською революцією, хоча такого словосполучення в радянські часи ніколи не використовували.

Встановлення економічної диктатури шляхом узурпації приватної власності на засоби виробництва державою-комуною було лише половиною справи. Друга половина полягала в налагодженні функціонування націоналізованих засобів виробництва. Концентрація власності на засоби виробництва в руках невеликої купки вождів, які контролювали партію і державу, а точніше – партію-державу, виводила за межі економічного життя попередніх власників, які взаємодіяли між собою через ринок. Чи усвідомлювали вожді Російської комуністичної партії (більшовиків), що загальнонародна власність на засоби виробництва є симулякром і декретом про націоналізацію можна змінити власника, але не категорію приватної власності, яка об'єктивно існує? Нам це не відомо. Але їх влаштовувала можливість визначати структуру національного доходу, формувати ціни, втручатися в будь-які аспекти економічного життя, тобто мати свободу дій у масштабах країни, подібно до того, як кожний власник мав свободу дій у межах свого підприємства.

Залишалося, однак, запитання: як налагодити економічне життя після експропріації власності у членів суспільства? Тут вожді РКП(б) пішли за рекомендаціями “Маніфесту Комуністичної партії”, тому що жодних інших не існувало. Теорія революційного марксизму твердила, що “експропріація експропріаторів” приведе до заміни опосередкованих грошима ринкових відносин прямим розподілом матеріальних благ. Тому експропріація приватної власності, яку здійснював В. Ленін у 1918–1920 рр. і Й. Сталін у 1930–1932 рр., супроводжувалася боротьбою з ринковими відносинами і спробами ліквідації грошового обігу. В обох випадках це призвело до господарчого колапсу, вищим виявом якого став голод: відповідно, голод 1921–1922 рр. і голод 1932–1933 рр. У першому випадку рукотворний голод був прикритий небаченою посухою 1921 р. Економічну політику, орієнтовану на придушення ринку і ліквідацію товарно-грошових відносин, Ленін назвав у 1921 р. воєнним комунізмом, тобто комунізмом, нав'язаним війною. Сталін зробив простіше: назвав загальносоюзний голод 1932–1933 рр. (не плутати з українським Голодомором, викликаним державним терором) продовольчими утрудненнями, переніс ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку на другу фазу комунізму і “підчистив” у своїх повоєнних “Творах” висловлювання, які розкривали взятий у першій п'ятирічці курс на створення неринкової економіки.

Яке місце у всесвітній історії займає народжена у вогні Російської революції 1917 р. держава-комуна?

Упродовж віків існувала традиційна держава, в якій сувереном був монарх. Під час буржуазних революцій виникли конституційні монархії або республіки, в яких носіями суверенітету вже були громадяни. Після Першої світової війни з'явилися тоталітарні держави, в яких народжена в суспільстві певна політична сила узурпувала владу і позбавляла громадян суверенності. Ленінська формула влади породила новий тип держави, яка не тільки позбавила громадян суверенітету, але й злилася із суспільством в єдине ціле. Народжений у Європі комунізм був і залишається фіговим листком в країнах з ленінською формулою влади.

Державосупільство може відмовитися від комуністичного камуфляжу, як у сучасній Росії, або продовжити використовувати його після переходу до ринкової економіки, як у Китаї, але система влади в цих країнах позбавлена елементів демократії, а тому небезпечна для решти людства.

Stanislav Kulchytsky. Marxism-leninism in real dimension (about the nature of communism socialism)

The nature of Communism Socialism as well as the results of its implementation in the countries of Eastern Europe in the 20th Century are investigated. It is affirmed by author that for centuries existed traditional state with the monarch, which was sovereign, at the head. During the period of the bourgeois revolution appeared constitutional monarchies and republics where all citizens became the bearers of sovereignty. After the First World War appeared totalitarian states, where some political forces, which were generated by the relevant societies, usurped state power and deprived their own citizens of its sovereignty. Lenin's formula of state power created the new type of state, which not only deprived citizens of its sovereignty, but also merged with society into a whole. In author's opinion, contemporary state and society ought to refuse the communist camouflage, which is typical for today's Russia, or continue application of it even after transition to a market economy, as it is in China, though it is dangerous for the rest of humanity because there aren't elements of democracy in the system of state power of above-mentioned countries.

Key words: Marxism-Leninism, Communism Socialism, the USSR, the dictatorship of the proletariat.